

du ve burada Tunuslu Hayreddin Paşa ile karşılaştı. Eski Osmanlı topraklarındaki faaliyetleri yakından takip eden II. Abdülhamid'in etrafındaki şahsiyetlerle tanışma fırsatı elde etti. İstanbul'da kalıp Osmanlı yanlısı Arapça bir gazete çıkarması yolundaki teklifi kabul etmedi.

24 Eylül 1882'de İstanbul'dan ayrılarak Hicaz'a gitti. Hac dönüşünde Suriye'ye geldi. Şam'da Cezayir bağımsızlık hareketinin lideri Abdülkâdir el-Cezâiri başta olmak üzere pek çok ünlü şahsiyetle görüştü. Burada bulunduğu sırada Tunus'ta Mehmed Sâdik Bey'in vefat ettiğini ve yerine Ali Bey'in geçtiğini öğrenince ülkesine dönmeye karar verdi. 5 Şubat 1883 tarihinde Tunus'a ulaştı ve tekrar Cem'iyetü'l-evkâf Meclisi birinci kâtipliğine getirildi. Bu görevi kabul etmekle birlikte Fransız himayesine karşı olan aydınlarla beraber hareket etmekten ve Paris'te Cemâleddin-i Efgânî ile Muhammed Abduh tarafından çıkarılan *el-Urvetü'l-vüşkâ* gibi İslâm birliğini savunan yayınları takipten çekinmedi. Tunus'ta bu dergi ile aynı adı taşıyan gizli derneğin kurucuları arasında yer aldı. Muhammed Abduh'un 1884 yılı sonunda Tunus'a gelmesinde ve görkemli bir şekilde karşılanmasında önemli katkısı oldu; onu evinde misafir etti. Ancak bu tutumu yüzünden Mayıs 1885'te Fransız sömürge valisi tarafından görevinden alınarak Kabis şehrine sürgüne gönderildi. Tunus beyi tarafından affedilince üç ay sonra Tunus şehrine döndü. Kendisine verilen bu ceza, Senûsî'nin islahat çalışmaları ve sömürge yönetimine karşı tutumunda bir dönüm noktası oldu; yönetime karşı muhalif tavrını bıraktı. Önce Fransız yönetiminin kurduğu vergi bürosunda kâtiplik, ardından mahkemede hâkimlik görevine getirildi. 1888-1889 yıllarında *er-Râ'id* yanında *el-Hâdırâ* adlı gazetede makaleler yazdı. 1889'da uluslararası bir sergiyi ziyaret için Fransa'ya giden Muhammed es-Senûsî bu ülkede gördüklerinden çok etkilendi. Batı medeniyetine ve özellikle Fransız idaresine karşı yakın ilgi duydu. Bundan böyle sömürge idaresinin en gayretli memurlarından biri oldu. *el-Hâdırâ*'daki bir makalesinde Fransa'nın koyduğu hac yasağını bulaşıcı hastalıklar dolayısıyla haklı bulduğunu belirtti. Tunus'taki yeni toprak kanunuyla ilgili yorumları ülkenin önde gelen din âlimleri tarafından tepkiyle karşılandı. Senûsî uzun süren bir hastalığın ardından 17 Kasım 1900 tarihinde vefat etti.

Eserleri. 1. *Müsâmerâtü'z-zarîf bi-hüsni't-ta'rîf* (I, Tunus 1880-1881; nşr. Muham-

med eş-Şâzelî en-Neyfer, I-II, Tunus 1983; Beyrut 1994). Hüseyinler dönemi Tunus âlimlerinin biyografilerine yer verilen eserde özellikle Zeytûne Camii imamı, Tunus'un Hanefî ve Mâlikî müftüleriyle kadınları tanıtılmaktadır. 2. *Mecma'u'd-devâvîni't-Tûnisîyye*. Hüseyinler devrinde yaşayan seksen şairin biyografisi ve şiirlerinden örneklerin bir araya getirildiği on cüden meydana gelen eserin Mahmûd Kâbâdû'ya ayrılan iki cildi müellif hayattayken yayımlanmıştır (Tunus 1294-1295/1877-1878). 3. *el-Mevridü'l-mu'ayyen fi zikri'l-erba'in*. Ebû'l-Hasan eş-Şâzelî ve talebeleri hakkındadır. 4. *el-Ecinnetu'd-dâniyyetü'l-iktîfâ bi-mefâhîri silsileti's-sâdeti'l-eşraf* (Tunus 1295/1878). Hz. Peygamber, Ehl-i beyt ve diğer önem verdiği kimseler hakkında bir şiir kitabıdır. 5. *Tuḥfetü'l-ahyâr bi-mevlidi'l-muhtâr* (Tunus 1307/1890). 6. *Sîretü Muştâfâ b. İsmâ'il evi'n-nebzetü't-târîhiyye fi menşe'i'l-vezîr Muştâfâ b. İsmâ'il* (nşr. Reşâd el-İmâm, Tunus 1881). 7. *er-Rihletü'l-Hicâziyye* (I-III, nşr. Ali eş-Şenûfî, Tunus 1396-1398/1976-1978). Müellif bu eserinde İtalya ve İstanbul üzerinden gerçekleştirdiği hac seyahatini ve Suriye üzerinden Tunus'a dönüşünü anlatmaktadır. Eserin I. cildinde İtalya, II. cildinde Türkiye ve Hicaz hatıralarına yer vermiş, III. cildi tanıştığı âlimlere ayırmıştır. 8. *el-İstîlâ'âtü'l-Bârîsiyye* (Tunus 1309/1892). 1889'da Paris'e yaptığı seyahatle ilgili notlarından oluşmaktadır. 9. *Tefettüku'l-ekmâm*. İslâm'da kadın hakkında bir risâledir. Aslı kaybolan risâlenin müellifin oğlu Muhammed Muhyiddin ve yeğeni Abdülkâdir el-Kabâyilî tarafından Fransızca'ya yapılan çevirisi yayımlanmıştır (*Epanouissement de la fleur an émancipation de la femme en Islam*, Tunus 1314/1897). 10. *er-Ravzû'z-zâhir fi isnâdi'l-habs li'l-İslâmi'z-zâhir* (nşr. Muhsin Zekeriyâ, Tunus 1348/1930). Tunus vakıfları, vakıfların halkın ihtiyaçlarının giderilmesi ve ilmin yaygınlaşması açılarında önemi hakkındadır. 11. *Şerhu'l-berâhîn fi 'ilmi'l-keîlâm* (nşr. Mustafa Seyyid el-Gimârî, Cezayir 1989). 12. *Maḥla'u'd-dirârî bi-teveccühi'n-nazari's-şer'î 'ale'l-kânûni'l-akârî* (Tunus 1885). 13. *Hulâsatü'n-nâzileti't-Tûnisîyye* (nşr. Muhammed es-Sâdik Bissîs, Tunus 1976). 14. *Gurerü'l-ferâ'id bi-meḥâsini'r-râ'id* (Tunus 1296/1871). *er-Râ'id* gazetesinde yazdığı başmakalelerden oluşan eserde vatan sevgisi, çalışma, gazetecilik, tap, sanayi gibi konular yanında Sâdikî Hastahanesi ve Sâdikîyye Medresesi gibi kurumlardan bahsedilmektedir. 15. *Dürretü'l-aruḫ* (Tunus 1880). Aruz ve kafiye ilmi konusunda

ders kitabı olarak yazılmıştır. 16. *Risâle fi'l-mecbâ*. "Mecbâ" adı verilen özel bir vergiye ilgilidir. Abdülaziz Bekkûş tarafından Fransızca'ya çevrilip *el-Mecelletü't-Tûnisîyye*'de (1896) yayımlanan eserin Arapça aslı kayıptır. 17. *Neşrü'l-bisât fi nâzileti'l-fusât* (eserleri için ayrıca bk. Nâsirüddin Saîdûnî, s. 575-587).

BİBLİYOGRAFYA :

Mahlûf, *Şeceretü'n-nûr*, s. 416-417; Ahmed Abdeselem, *Les historiens tunisiens*, Tunus 1973, s. 407-443; Mahfûz, *Terâcimü'l-mu'ellifin*, III, 73-80; *el-İshâmü't-Tûnisî fi tahkîki't-türâsi'l-mahtûḫ* (haz. Abdülvehhâb ed-Dahlî), Kartâc 1990, s. 49-50; Muhammed en-Neyfer, *Unvânü'l-erib 'ammâ neş'e bi'l-bilâdi't-Tûnisîyye min 'âlimin edib*, Beyrut 1996, II, 952-964; Nâsirüddin Saîdûnî, *Mine't-türâsi't-târîhi ve'l-coğ-râfi li'l-garbi'l-İslâmî*, Beyrut 1999, s. 573-587; Ali eş-Şenûfî, "Muḥammed es-Senûsî", *Dâ'iretü'l-ma'ârfi't-Tûnisîyye*, Kartâc 1992, III, 22-29.

AHMET KAVAS

SENÜSÎ, Muhammed b. Yûsuf

(محمد بن يوسف السنوسي)

Ebû Abdillâh Muhammed b. Yûsuf b. Ömer b. Şuayb es-Senûsî el-Hasenî (ö. 895/1490)

Tilimsânî âlim ve sûfi.

Öğrencisi Mellâlî'den nakledilen iki farklı rivayete göre 832 (1428) veya 838 (1434) yılında Tilimsân'da doğdu. Kuzey Afrika'da meşhur olan Senûsî ailesine mensuptur. Hasenî nisbesi babaannesi tarafından Hasan b. Ali b. Ebû Tâlib'in soyundan geldiğine işaret eder. Hayatı hakkında fazla bilgi yoktur. Küçük yaşta babasından ders alarak tahsile başladı ve Tilimsân medreselerinde öğrenimini sürdürdü. Bir ara Cezayir'e giderek oradaki âlimlerin derslerine katıldı, Ebû Zeyd es-Seâlibî'den hadis tahsil etti. Senûsî dinî ilimlerin yanı sıra hesap, mantık ve ferâiz, ayrıca Yûsuf b. Ebû'l-Abbas b. Muhammed el-Hasenî'den kırâat-i seb'a okudu. Hocaları arasında Nasr ez-Zevâvî, Muhammed b. Kâsım, Kalesâdî, Ebrekan er-Râşidî, Ebû'l-Kâsım el-Kennâbişî, üvey kardeşi Ali et-Tâlûtî gibi âlimler yer alır. Cezayir'de bulunduğu sırada İbrâhim b. Muhammed et-Tâzi'ye intisap ederek onun elinden hırka giydi. Hayatını halkı irşad etmek, öğrenci yetiştirmek ve eser yazmakla geçirdi. İbn Sa'd et-Tilimsânî, Ebû'l-Kâsım ez-Zevâvî, İbnü'l-Hâc el-Yebderî, Muhammed b. Ömer el-Mellâlî gibi âlimler onun öğrencilerindedir. Mellâlî, Senûsî'nin hayatı, görüşleri ve kerametlerine dair *el-Mevâhibü'l-kud-*

siyye fi'l-menâkıbi's-Senûsiyye adıyla bir eser kaleme aldı (Ahmed Bâbâ et-Tinbüktî, s. 564; Abdülkâdir Ahmed Abdülkâdir, VI/22-23 [1419/1998], s. 137-138). Senûsî hayatının büyük kısmını geçirdiği Tilimsân'da 18 Cemâziyelâhîr 895 (9 Mayıs 1490) tarihinde vefat etti ve burada defnedildi. Arap asıllı olup olmadığı hususunda tam bir bilgiye rastlanmamakla birlikte Arapça'ya olan vukufu şiirlerinden anlaşılmaktadır (Abdülkâdir Ahmed Abdülkâdir, VI/22-23 [1419/1998], s. 140).

Kuzey Afrika'da IX. (XV.) yüzyılın müceddidleri arasında kabul edilen Senûsî, İslâmî ilimlerin hemen hepsine dair eser veren bir âlim olmakla birlikte daha çok kelâm alanında yazdığı kitaplarla meşhur olmuş ve bölgede Eş'ariyye mezhebinin tanınıp yayılmasına zemin hazırlamıştır. Tasavvufî faaliyetlerde bulunması onun geniş halk kitleleri arasında şöhretini arttırmıştır. Kelâm ilmine dair *el-'Aķidetü's-şuğrâ* veya *Ümmü'l-berâhîn*'i Batı Afrika ülkeleri, özellikle Nijerya ve Mali'nin yanı sıra Malezya ve Endonezya gibi uzak doğu ülkelerinde uzun bir süre ders kitabı olarak okutulmuştur. Cezayirli Abdülhamîd b. Bâdis tarafından hazırlanan tefsirde Senûsî'nin görüşleri ve eserleri kaynak olarak gösterilmiştir. Muhammed Abduduh'un da *Risâletü't-Tevhîd*'inde ondan faydalandığı anlaşılmaktadır (meselâ bk. s. 25-33). Halen Ezher Üniversitesi'nde ve Fas'taki öğretim kurumlarında bazı eserleri okutulmaktadır.

Senûsî bir Eş'arî kelâmcısı olmanın yanında tasavvufî da meşgul olmuş ve her iki yönüyle etkilerini sürdürmüştür. Vasiyasız bilgi özelliği taşıyan ilhamî ilke olarak kabul etmekle birlikte bunun insanların akıl yürütme yâkümlülüğünü ortadan kaldırmadığı kanaatindedir. Çünkü dinin doğruluğu ancak akıl bilgileri sayesinde anlaşılabilir. Eğer riyâzete ve mücâhede yöntemi akfî bilgiye ihtiyaç bırakmasaydı bu yöntemi ileri derecede kullanan hıristiyan azizlerinin doğru inancı keşfetmeleri mümkün olurdu (*Şerhu's-Senûsiyyeti'l-kübrâ*, s. 11-17, 34, 55-56, 404). Akâdîn temel ilkesini teşkil eden Allah'ın varlığı ancak istidlâl yoluyla bilinir. Haberî sıfatları akfî bilgiler ışığında te'vil etmek zorunludur, zira teşbihe düşmekten kurtulmanın başka bir yolu yoktur. Allah'ın âhîrette görülmesi hacimli bir varlık imiş gibi zâtını kuşatmayan bir rü'yet gücünü müminlerde yaratmasıyla gerçekleşebilir (a.g.e., s. 63, 70-71, 327-328). İnsanin hâdis kudret ve iradesinin fiilleri üzerinde bir etkisi yoktur. Bu sebeple o, hür görü-

nen, fakat aslında fiillerinde mecbur olan bir varlıktır, ancak insan fiillerinde icbar altında bırakıldığını hissetmez, aksine kendisini hür zanneder. Fiillerinden sorumlu tutulması fiillerinin onlara ait kudretinin hemen ardından gerçekleşmesi esasına dayanır (a.g.e., s. 290-299). Hz. Peygamber'in en önemli mucizesi, ümmî bir insanın bilemeyeceği dinî ve dünyevî bilgiler içeren ve erişilmez belâgat üstünlüklerine sahip bulunan Kur'ân-ı Kerîm'dir (a.g.e., s. 349-350, 384-393). Senûsî'nin cebir görüşünü benimsemesi ve sûfî olmasına rağmen akfî bilgilere önem vermesi, Fahred-din er-Râzî ile Teftâzânî gibi müteahhir dönem Eş'ariyye kelâmcılarının etkisi altında kaldığını kanıtlar.

Eserleri. 1. *'Aķâ'idü's-Senûsî**. *el-Muķaddime fi't-tevhîd*, *'Aķidetü ehli't-tevhîd eş-şuğrâ*, *'Aķidetü's-Senûsî el-vuslâ*, *'Aķidetü ehli't-tevhîd el-kübrâ* adlı eserlerinden oluşmuştur (Bulak 1238; Kahire 1271, 1309; Bombay 1310; Fas 1317). *Aķâid-i Senûsî* adıyla Hüseyin b. Muhammed tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir. 2. *Tevhîdü ehli'l-ırfân ve ma'rifetullâhi ve resûlihî bi'd-delil ve'l-burhân*. Müellife ait *'Aķidetü ehli't-tevhîd eş-şuğrâ*'nın şerhidir (Cezayir Millî Ktp., nr. 653). 3. *Şerhu esmâ'illâhi'l-hüsnâ* (Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 3150). 4. *Risâle fi şifâtillâh ve'l-enbiyâ*' (Süleymaniye Ktp., Kasıdecizâde Süleyman Sırrı, nr. 663). 5. *Risâle fi me'ânî kelimeteyi's-şehâde*. M. Wolff tarafından neşre hazırlanarak Almanca'ya tercümesiyle birlikte yayımlanmıştır (Leipzig 1818). 6. *Şerhu Manzûmeti'l-Lâmiyye li'l-Cezâ'irî*. Ebû'l-Abbas Ahmed b. Abdullah el-Cezâ'irî'ye ait olan *Kifâyetü'l-mürîd fi'l-keâm* adlı manzum akaid metnine yazdığı şerhtir. Eser *el-'İķdü'l-ferîd fi halli müşkilâti't-tevhîd* ve *el-Menhecü's-sedid fi şerhi Kifâyeti'l-mürîd* adıyla da bilinir (Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr. 2352; Burdur İl Halk Ktp., nr. 2015). 7. *el-Haķâ'ik fi ta'rifâti muştalahâti'l-keâm* (Rabat Ktp., nr. 52). 8. *el-Munşif mine'l-keâm*. Hacimli bir eserdir (Süleymaniye Ktp., Yûsuf Ağa, nr. 348). 9. *Risâle fi ahlâki'l-'ibâd* (Adana İl Halk Ktp., nr. 110). 10. *Risâle fi inhişâri'l-hükmi'l-'aklî fi selâseti aksâm* (İÜ Ktp., AY, nr. 3726). 11. *Şerhu'l-Muhtaşar fi 'ilmi'l-mantık*. Müellifin *Muhtaşarü'l-mantık* adlı eserinin şerhidir (Kahire 1321). 12. *Şerhu İşâgüci fi'l-mantık* (Tunus Millî Ktp., nr. 4157). 13. *Şerhu'l-Cümel*. Hüneccî'nin mantığa dair eserinin şerhidir (Ahmed Bâbâ et-Tinbüktî, s. 572). 14. *Tefsîr* (Çorum İl Halk Ktp., nr. 143). 15.

Mükemmilü İkmâlî'l-İkmâl. Muhammed b. Hilfe el-Übbî tarafından *İkmâlü İkmâlî'l-Mu'lim* adıyla *Şahîhu Müslim*'e yapılan şerh üzerine kaleme alınmış bir çalışmadır (nşr. Muhammed Sâlim Hâşim, I-IX, Beyrut 1994). 16. *Şerhu'l-Vağlisîyye*. Abdurrahman b. Ahmed el-Vağlisî'nin Mâlikî fikhına dair *'Umdetü'l-beyân fi ma'rifeti ferâ'izi'l-a'yân* adlı eserinin şerhidir (a.g.e., s. 572). 17. *Şerhu Vâşıta-ti's-sülûk*. Muhammed b. Abdurrahman el-Havzî'ye ait manzum eserin şerhidir (Brockelmann, *GAL Suppl.*, II, 355). 18. *Şerhu Mürşidetü't-tâlib ilâ esne'l-me'tâlib*. Ahmed b. Halîm el-Makdisî'ye ait eserin şerhidir (Kaytûnî, s. 163). 19. *Mücerrebât (el-Muħallâ bi'l-mücerrebât)*. Havâs ilmine dair olup Ahmed ed-Deyrebî'ye ait *Mücerrebât*'ın kenarında yayımlanmıştır (Kahire 1316). 20. *Risâle fi't-tıb*. Çeşitli hastalıkların tedavisine dairdir (Beyazıt Devlet Ktp., nr. 4102; Senûsî'nin eserleri hakkında geniş bilgi için bk. Ahmed Bâbâ et-Tinbüktî, s. 572; Brockelmann, *GAL*, II, 323-326; *Suppl.*, II, 352-356; Kaytûnî, s. 163; *Mu'cemü'l-maħtûfât*, III, 1424-1425; Abdülkâdir Ahmed Abdülkâdir, VI/22-23 [1419/1998], s. 140-152).

BİBLİYOGRAFYA :

Muhammed b. Yûsuf es-Senûsî, *Şerhu's-Senûsiyyeti'l-kübrâ* (nşr. Abdülfettâh Abdullâh Bereke), Küveyt 1402/1982, s. 11-17, 34, 55-56, 63, 70-71, 290-299, 327-328, 349-350, 384-393, 398-404; Ahmed Bâbâ et-Tinbüktî, *Neylû'l-ibtibâc* (nşr. Abdülhamîd Abdullâh el-Herâme), Trablus 1408/1989, s. 563-572; *Keşfü'z-zunûn*, I, 170; II, 1142, 1157-1158, 1166, 1246, 1501, 1539; Zebîdî, *İthâfû's-sâde*, II, 51, 139; Serkîs, *Mu'cem*, I, 1058-1059; Brockelmann, *GAL*, II, 323-326; *Suppl.*, II, 352-356; *Hedîyyetü'l-'ârifîn*, II, 216; Muhammed Abdurrahman, *Risâletü'l-Tevhîd* (nşr. M. Reşîd Rızâ), Kahire 1379/1960, s. 25-33; Âdil Nüveyhiz, *Mu'cemü a'lâmî'l-Cezâ'ir*, Beyrut 1400/1980, s. 180-181; İdrîs b. Mâhî el-İdrîsî el-Kaytûnî, *Mu'cemü'l-maħtû'âti'l-Mağribiyye*, Selâ 1988, s. 163-164; Sâlihiyye, *el-Mu'cemü's-şâmil*, III, 218-219; Muhammed el-Kâdirî – Muhammed Melşûş, *Fihrisü'l-maħbû'âti'l-haceriyye el-Mağribiyye*, Dârülbeyzâ 2004, s. 132-135; Abdullâh Muhammed el-Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, Ebûzabî 1425/2004, I, 138, 352-353; II, 813; III, 1619-1620, 1624, 1686-1687, 2167; *el-Kütübü'l-'Arabîyyetü'l-maħbû'a fi Ūrubhâ* (nşr. Mektebetü'l-Melik Abdülazîz el-âmmeh), Riyad 1425/2004, s. 50-51; *Mu'cemü'l-maħtû'âti'l-mevcûde fi mektebâti İstânbûl ve Anâtu'lî* (haz. Ali Rıza Karabulut), [basıkı yeri ve tarihi yok], III, 1424-1425; Abdülkâdir Ahmed Abdülkâdir, "es-Senûsî et-Tilimsânî el-câmi' beyne 'ulûmi'l-bâṭn ve'z-zâhir: Muşanefâtühü'l-maħtûta ve emâkinü vücdühâ", *Âfâku's-sekâfe ve't-türâs*, VI/22-23, Dübey 1419/1998, s. 137-154; W. Montgomery Watt, "Aķida", *EI²* (Fr.), I, 346; H. Bencheneb, "al-Sanûsî Abû 'Abd Allâh", *EI²* (İng.), IX, 20-22.

